
Sverker Johansson, *En busca del origen del lenguaje*, Barcelona, Ariel, 2021, 425 páxinas.

Data de recepción: 11/09/2020 | Data de aceptación: 15/10/2020

A necesidade de sabermos a orixe das cousas que nos rodean é, se callar, o principal acicate que estimula o coñecemento e o que máis nos achega á comprensión da nosa realidade. Posibelmente, aquilo que máis nos define como humanos é a nosa complexa capacidade lingüística; con todo, a comprensión da súa xénese apenas fora abordada correctamente ao longo da historia. Non obstante, esta cuestión tan significativa comezou a ser seriamente estudada a partir, sobre todo, da década de 1990. Sverker Johansson, físico sueco e un dos estudosos que máis atención dedicou á orixe das linguas, presenta neste libro o resultado das investigacións realizadas até o momento en campos como a bioloxía evolutiva, a arqueoloxía ou a antropoloxía social. A obra, de carácter divulgativo, atravesa este difícil tema por medio de ilustrativos exemplos e dun proceso dialóxico en que os datos que achega dan lugar a novas preguntas que permiten incorporar nova información. Neste sentido, como indica na introdución, o resultado das investigacións “conformará un tecido en el que, poco a poco, todos esos hilos empezarán a revelar un motivo” (p. 22).

A primeira parte, “Sobre el lenguaje”, comeza cun capítulo en que Johansson expón o aparello conceptual que desenvolverá no libro. Deste xeito, mostra os niveis en que pode estar estruturada unha lingua, desde os sons e os fonemas até os sintagmas e as oracións. Por outra banda, indica que a grande diversidade lingüística do planeta é sinal de a linguaxe “seguir tal proceso evolutivo que condujo, naturalmente, al desarrollo de una capacidad lingüística versátil y flexible, por un lado, y al ulterior desarrollo de las lenguas, por el otro” (p. 38). Para a caracterización da linguaxe, examina os trazos que Charles Hockett asociou a esta e mantén só aqueles fundamentais. Nesta liña, tamén analiza os universais lingüísticos que trataron de ser establecidos por diferentes lingüistas. Alén diso, introduce o concepto de *comunicación puzzle* (ostensivo-referencial) como un factor esencial na comprensión dos comezos da linguaxe. Un outro aspecto, neste caso concernente ao sistema *interno* da lingua, é a natureza da gramática, da cal mostra as teorías máis importantes desde as cales se acomete a orixe da linguaxe: a xenerativa, a conexionista e a funcionalista.

O segundo capítulo aborda a posibilidade de outra especie posuír linguaxe, mais, após un percurso polas formas de comunicación de varios animais, observa que ou ben só cumpren parcialmente os trazos de Hockett ou ben o coñecemento é aínda

limitado por partir de premisas humanas. Igualmente, profunda na capacidade dos animais para aprender unha lingua. No caso dos simios, expón experimentos cuxos resultados coa lingua de signos mostran que poden estar ao nivel do *Australopithecus* e, nalgúns aspectos, do *Homo erectus*. Porén, acha que a competencia lingüística non é desenvolvida en estado salvaxe, o cal implica que esta debe xurdir dunha capacidade máis xeral que xa tiñan os nosos antepasados comúns hai cinco ou dez millóns de anos. Por conseguinte, na procura do factor que fixo que só os seres humanos tivésemos linguas, Johansson estuda o papel da consciencia na súa adquisición. Por outra parte, tamén indica que os experimentos con robots revelan a importancia da *comunicación puzzle* e da cooperación no desenvolvemento dunha hipotética protolingua. Deste xeito, para se orixinar a linguaxe, “la confianza es una condición indispensable” (p. 97).

A segunda parte, “Sobre el origen”, versa sobre as circunstancias, comportamentos e procesos biolóxicos que posibilitaron a existencia da linguaxe. Sinala que o devanceiro máis remoto encontrámosto no *Australopithecus*, extinto hai dous millóns de anos e que tiña un aspecto menos simiesco, mais co mesmo tamaño cerebral do chimpancé. A información que ofrece a creación de ferramentas sobre o desenvolvemento da capacidade cognitiva tamén dá indicios indirectos sobre a orixe da linguaxe. Deste modo, hai unha evolución entre as primeiras pedras manipuladas, apenas un canto afiado, e os bifaces, que se remontan a hai un millón e medio de anos, no período do *Homo erectus*. A súa complexidade implicaba a proxección mental previa do obxecto e, por tanto, unha maior complexidade cognitiva, manifestada, nesta especie, nun cerebro o duplo de grande que o dun chimpancé. Igualmente, a presenza continua de bifaces evidencia que eran capaces de lembraren e de legaren coñecementos, algo necesario na transmisión da linguaxe.

A seguir, Johansson dedica un capítulo a aclarar peculiaridades das especies e das linguas. A este respecto, establece un paralelismo entre as mudanzas lingüísticas e a evolución biolóxica, posto que, “en muchos aspectos, una lengua funciona [...] como una especie animal” (p. 131). Con todo, o paralelismo ten límites: das linguas que puido haber hai máis de 5000 anos non resta ren. Igualmente, a troca constante de léxico por outro que se gramaticaliza é unha *evolución circular*, o cal non se observa no devir biolóxico. Outrosí se pode dicir do carácter *deliberado* das mudanzas lingüísticas ou da frecuencia con que se transmite material entre idiomas *non emparentados*. Porén, máis alá de analoxías, o vínculo entre a evolución biolóxica e a lingüística obsérvase na súa *interacción* no longo prazo: por unha banda, a selección natural favorece as persoas que antes aprenden unha lingua; por outra, impulsa as linguas máis fáceis de aprender. Esta relación simbiótica de factores posibilitou a evolución dunha protolingua a unha forma máis complexa que terminaría por se subdividir en varios idiomas. Isto permite a Johansson meditar

sobre as causas desta variedade e, deslocando o asunto ao presente, mostrar as difíceis relacións que hai entre as linguas e as ficcións políticas que poñen en risco a existencia de moitas delas.

Alén do anterior, o autor sostén que, se a xénese da linguaxe tivo de ser útil para a sobrevivencia e a expansión, debe haber certa capacidade lingüística innata. Neste sentido, o quinto capítulo examina se a linguaxe é un elemento que axudou na selección natural de modo que fixese sentido a súa aparición. Igualmente, trata de responder se o devandito proceso participou no desenvolvemento da capacidade lingüística ou se esta é produto dun compoñente que apareceu por si propio. Nesta liña, o sexto capítulo ofrece unha interesante reflexión sobre até que punto a orixe da linguaxe é unha cuestión hereditaria ou ambiental. Para isto, examina o papel do instinto, pois os xenes poden rexer o *repertorio de condutas*, “pero los acontecimientos del entorno determinan qué comportamientos se manifiestan en realidad” (p. 187). De igual interese é a observación de os seres humanos nos adaptarmos rapidamente aos problemas sociais, xa que implica que foi prioritario “captar malas intenciones o aprender rápidamente a hablar” (p. 191). A respecto disto, o feito de os bebés xa procuraren instintivamente a interacción social denota que as adaptacións que permiten aprender unha lingua non son exclusivas da linguaxe, “sino instintos sociales generales para que los bebés se adentren en la interacción social humana y el pensamiento humano en sentido más amplio” (pp. 201-202). Por tanto, é probábel que a linguaxe e a capacidade lingüística se desenvolvesen en paralelo, de modo que “el primer protolenguaje impulsara las adaptaciones genéticas, que a su vez posibilitaran lenguas más potentes, que a su vez condujeran hasta otras adaptaciones genéticas, y así sucesivamente en un intercambio dialéctico [...] entre legado y entorno lingüístico” (p. 209).

O sétimo capítulo fócuse no órgano que máis ten a ver coa linguaxe e que máis nos diferencia doutros simios: o cerebro. Johansson salienta a asimetría do cerebro e o feito de a linguaxe se encontrar normalmente no mesmo hemisferio. Isto pono en relación coa tendencia de sermos destros, xa que a linguaxe e a man máis hábil teñen en común o mesmo hemisferio e a asimetría das áreas que xestionan ambas as aptitudes. Neste caso, o rexistro fósil mostra que a inclinación a usarmos a man dereita pode retrotraerse até dous millóns de anos, de maneira que o cerebro, que entón xa debía ser asimétrico, tamén debía, por tanto, ser capaz de levar a cabo algún tipo de linguaxe. Igualmente, os fósiles permiten ver a evolución do tamaño e da forma do cerebro, que, cotexado coa datación das ferramentas achadas, revelan o aumento paulatino da súa complexidade. Johansson examina tamén distintos aspectos concernentes ás conexións cerebrais, como o fascículo arqueado ou a conexión directa cos órganos articulatorios. Alén diso, indica que o proceso dialéctico entre sofisticación da linguaxe e evolución biolóxica existe tamén entre lingua e

pensamento, dado que un novo concepto exige unha nova palabra. Con respecto a isto, sinala que os chimpancés e outros simios contan cun aparello conceptual similar ao que tivo o primeiro falante; con todo, “la comunicación casi nunca o nunca alcanza las cotas de abstracción a las que encuentra su sistema conceptual interno” (p. 229), algo que si acontece cos seres humanos.

O último capítulo da segunda parte retoma a importancia do espírito cooperante na orixe da linguaxe, un elemento que nos caracteriza fronte a outros simios, cuxa colaboración está baseada na troca de servizos e na desconfianza. Johansson mostra que, alén da selección natural, existe unha selección grupal, en que o grupo sobrevive mellor que os individuos que o conforman. Neste sentido, o coidado infantil ofrece un contexto para a colaboración se producir; de feito, a vontade de axuda puido orixinarse na dificultade que en certo punto comezaron a ter os partos humanos. Por outra parte, para evitar a traizón e a falta de colaboración, é presumíbel que foron xerados rapidamente mecanismos de control social. De novo, o autor infire que tamén se produciu unha espiral evolutiva “en la medida en que el lenguaje facilita el control social y este, a su vez, favorece el desarrollo de la amplia confianza que se requiere para un desarrollo mayor del lenguaje” (p. 250). Finalmente, explora o momento en que a vontade colaborativa apareceu a partir de pistas indirectas como o atraso no crecemento das crianzas ou a expansión da especie polo planeta.

Na terceira parte, “Sobre el origen del lenguaje”, Johansson sitúa o momento en que a linguaxe apareceu. O capítulo nono parte das características que debeu ter o primeiro falante. Deste modo, mostra que o aparello fonador dos nosos máis remotos devanceiros non lles impediu utilizaren unha protolinguaxe. A progresiva mellora deste aparello demostra o valor evolutivo da linguaxe, que estimulou as mudanzas no aparello fonador. Esta evolución, xunto ao control da respiración, produciuse nomeadamente no *Homo erectus*, de modo que a linguaxe oral foi así de antiga como mínimo. En relación con isto, rebate as teorías alternativas de o primeiro falante realmente non falar, quer por ser linguaxe de pensamento, quer por ser só de signos; no seu lugar, sostén que debeu de haber “una mezcla de gestos y sonidos y fuera evolucionando poco a poco hasta convertirse en una protolengua con elementos tanto de la lengua oral como de la de signos” (p. 280).

De grande interese é o seguinte capítulo, en que expón as diferentes teorías sobre o contexto que propiciou a primeira conversa. Así, por medio de exemplos e argumentos a favor e en contra, repasa as hipóteses máis importantes: desde aquelas que se remontan a máis de dous millóns de anos (duelo de cantos e rituais de acalado acompañados de sons) até outras que só se retrotraen entre douscentos e quiñentos mil anos (comezos da narración, adquisición de *status*, formas avanzadas de control social e de dirección do pensamento), Johansson ve máis probábeis aquelas

concernentes á comunicación instrumental, se ben recoñece que a adquisición de *status* a través da narración foi un complemento importante. Esta primeira conversa xunto a unha “combinación de confianza y disposición para ayudar, una estructura familiar y grupal del tamaño justo, una capacidad intelectual configurada para el lenguaje y un nicho ecológico en el que la colaboración era rentable fue exclusiva del *Homo erectus*” (p. 320).

Após un breve capítulo en que trata de eliminar mitos sobre o neandertal, especie derivada do *Homo erectus*, e de demostrar que esta debía ter unha linguaxe certamente desenvolvida, Johansson explora no capítulo doce a relación entre as primeiras manifestacións culturais e a orixe da linguaxe, pois ambas están baseadas nun sistema de símbolos que crean significados. Como a arte si deixa pegada arqueolóxica, os restos da existencia dunha alta cultura denotan tamén que houbo linguaxe. Aínda que non sen controversia, o máis remoto antepasado que puido posuír unha cultura é, precisamente, o *Homo erectus*. A existencia de arte non só mostra a alta capacidade de manexar símbolos e a existencia dun cerebro capaz de o levar a cabo, mais sobre todo a vontade de transmitir, de modo que “el lenguaje no puede tardar mucho en surgir” (p. 351).

A seguir, Johansson intenta dilucidar como puido ser a primeira protolingua. Para isto, criba os trazos prescindíbeis da lista de Hockett e dos universais lingüísticos. O resultado é “una lengua que se utiliza de manera consciente, que debe estar formada por palabras y que el número de palabras puede aumentar” (p. 356). Se outros animais non a desenvolveron foi por careceren da infraestrutura de transmisión, da creatividade e da aprendizaxe social necesarias. A respecto disto, o autor demostra que o primeiro en transmitir coñecemento de forma estábel foi, máis unha vez, o *Homo erectus*. Por outra banda, considera trazos da primeira protolingua a atonicidade e a falta dunha gramática, que só aparecería conforme aparece a narración e aumentase a capacidade das crianzas para aprenderen a súa lingua. Igualmente, a referencia a elementos alleos debeu de partir de elementos pragmáticos até que, grazas á capacidade de xerarquizar, comezaron a se unir oracións e a se inserir unha dentro doutra por medio das primeiras palabras gramaticalizadas. Desde entón, “lo más probable es que sea la evolución cultural del lenguaje, y no la evolución biológica de los hablantes, la que impulse el refinamiento de la gramática” (p. 382).

Nun último capítulo, compila as preguntas formuladas no libro e acompañaas dunha resposta concisa e directa. Deste modo, os diferentes fíos argumentativos dos cales falaba na introdución entrelázanse nun sumario que sintetiza os achados feitos até o momento. Con esta obra, Johansson clarifica a orixe da linguaxe, mais tamén pon en valor o seu papel na nosa historia evolutiva e reivindica o prodixio que supón

a existencia da diversidade lingüística. Fronte a un presente en que tal variedade está en retroceso, o entendemento do noso pasado pode evitar que cometamos erros; neste sentido, “conocer el origen del lenguaje será importe para mejorar esa comprensión” (p. 402).

Serxio Couso Núñez